тому назад якась княгиня Мотрона перетворила свій укріплений замок на монастир, бо в дійсности це монастир св. Параскеви, а не Мотрони. Ось у цей бік до Жаботина гори Весела і Червона, на яких стояв гайдамацький табор. Он там — Скарбовий Яр—в якому була гайдамацька скарбниця. А там пішли Кривенків Яр, Чорний Яр, Попенків Яр, Гадючий Яр, а Холодний Яр у цей бік, верстви півтори-дві звідціль. Починається від Мельничанських хуторів і тягнеться верстов із сорок, десь аж за Лебедин. Він найглибший з усіх, його схили в деяких місцях мають з вісімсот метрів висоти.

Для нас тепер Холодний Яр має те саме значіння що і всі останні яри. Дорогий той вогонь, який заховався в серцях людей кругом його...

Юрба помалу заспокоїлася. Почався обід. Зготовленого в монастирі, звичайно, старчилоби не на багатьох, але жінки і дівчата всі мали з собою страву. В монастирській трапезній, в келіях, на дворі, — день якраз трапився теплий, — живились гуртками селяни і залога.

„Бурлаків" запрошували від гуртка до гуртка.

Вже вечоріло, коли народ групами став розходитись.

(Далі буде).

Іван Мазепа та Іван Скоропадський

Написав: Д-р *Микола Андруеяк.*

Питанням, чи стародубський полковник і пізніший гетьман Іван Скоропадський належав до Мазепиних однодумців, займається Теофіль Костру-ба[1]). Одначе свої думки про участь Скоропадського в протимосковських плянах Мазепи обмежує автор тільки до здогадів, не маючи „безпосередної вказівки" в джерелах[2]). Тому власне хочу докладніше висвітлити взаємини між Мазепою та Скоропадським, бо вони кидають світло на те, хто творив ядро мазепинців.

Іван Скоропадський переходить до гетьмана Івана Самійловича в тім самім році, що й Мазепа (1674), тільки іншим шляхом. Досі оба вони були на Правобережжі; Мазепа ввесь час при „сонцю Руїни" гетьманові Петрові Дорошенкові, а Скоропадський, як Уманець, відпав від Дорошенка, коли ворожа його союзові з Туреччиною партія вибрала правобічним гетьманом уманського полковника Михайла Ханенка. З його упадком шукають його сторонники пристановища на Лівобережжі, куди також прибувають і чільні Дорошенківці після того, як Дорошенкові державницькі змагання показалися безвиглядними.

Як елемент політично вироблений, бувші Дорошенківці й Ханенківці (які також вишколилися політично під Дорошенком) здобували собі визначні становища й на Лівобережжі. Вже за Самійловича вибиваються на чільні становища бувші Дорошенківці: Михайло Вуякевич, Яків Лизогуб, Іван Мазепа й Василь Кочубей, а з Ханенківців: Іван Ломиковський та Іван Скоропадський.

Останній дістався спершу до військової канцелярії гетьмана Самійловича, а відтак був чернігівським полковим писарем. Самійлович уживав його до важніших посольств у Москву, а коли московський цар Федір Олексіевич переговорював з турецьким і татарським урядами й посилав для того на Крим свого післанця Василя Тяпкина, Самійлович послав туди Скоропадського „так для догляду тих мирних договорів, як і для словесного про те, що в тих мирних договорах учиниться йому гетьманові, старшині і всьому запорозькому військові, донесення"[3]).

До важніших дипльоматичних місій уживав Скоропадського й гетьман Мазепа. В 1693 р. висилав Мазепа Скоропадського до царя в справі знесення на Україні зненавиджених серед козацького загалу аренд та вставлення річного податку до військового гетьманського скарбу від шинків[4]). Колиж Запорожці бурилися з приводу будування на їх землях твердинь, висилав у 1703 р. Мазепа на Січ Скоропадського „з особливими напоминательними письмами". Разом з Скоропадським їздив туди й московський стольник Федір Протасєв. Після їхнього повороту писав Мазепа до московського боярина Федора Головина, що вони „хоч не загасили" розжареного вогню, одначе попелом присипали, що не скоро від того вугля сподіватисяб полумя"[5]).

За Мазепи Скоропадський, подібно як і всі інші колишні Дорошенківці й Ханенківці, займає чимраз вищий уряд; в 1698 р. Скоропадський є ґенеральним бунчужним, у 1701 р. стає ґенеральним осавулом. Заміряючи зривати з Москвою, Мазепа робить Скоропадського стародубським полковником (1706). Стародубщина була найбільш загрожена від Московщини на випадок війни з нею.

[1]) Гетьман Іван Скоропадський (1708—1722). Львів 1932, ст. 11—12.

[2]) Автор пише: „Можемо догадуватися також, що І. С-кий був учасником Мазепиного задуму...", відтак вичисливши „багато (3) посередних вісток", що за цим промовляють, пише: „Можемо отже напевно заключати, що І. С. був прихильний задумові Мазепи, був одним із „мазепинців". Якщо він не пішов за Мазепою, то не для „браку переконань", а просто тому, що ввиду повставшої в Україні ситуації: недостачі війська, соціяльного антагонізму й величезної сили царя Петра, вигляди на повождження слабі, й він не пішов з Мазепою..." і т. д., а вкінці: „Ввиду того він остає з царем і приймає вибір на гетьмана...".

[3]) Д. Яворницький: Источники для истории запорожських козаков; т. I, Володимир 1903, ст. 798.

[4]) Д. Н. Бантиш-Каменський: Источники малоросс. истории, Чтения в Общ. Истории и Древн. Росс. при Моск. Университете, 1859, кн. I, отд. II, ст. 11 і 13.

[5]) Д. Яворницький: Источники для ист. запор. коз. I, ст. 935—38 і 950.

Гетьман числив на співпрацю з ним Скоропадського, поручаючи йому це полковництво. Щодо прихильности Скоропадського до протимосковської акції Мазепа не сумнівався, бо до зриву з Москвою наглив гетьмана колишній сподвижник Ханенка — ґенеральний обозний Іван Ломиковський. В крузі бувших Дорошенківців і Ханенківців Мазепа не крився з своїми протимосковськими плянами, вважаючи їх своїми однодумцями. Бачимо це з доносу Василя Кочубея. Кочубей оповідав, що після гостини у гетьмана в неділю 22 травня 1707 р., на якій був також московський боярин Іван Олексієвич Мусін-Пушкін, залишив гетьман у себе Кочубея та Скоропадського; з обома поділився Мазепа вісткою, одержаною від московського боярина, що вояки бихівського коменданта Сіницького вирубали в пень московське військо в білоруських пограничних городах. Гетьман не скривав перед ними радости з цього приводу, гостив їх, аж добре впилися, а Скоропадський щойно на другий день відїхав до свого дому в Чернигові[6]).

Очевидно, Кочубей, перед яким як своїм однодумцем гетьман з нічим не крився, рішив виявити наміри Мазепи цареві. Спершу вислав він до Москви доносщиків черця Никанора та вихреста Петра Яценка. Одначе їм у Москві не повірили й повідомили про це Мазепу; щоби дістати їх у свої руки та запевнити царя про свою вірність, вислав гетьман до Москви посольство під проводом Скоропадського[7]). З того видно, яким великим повірником гетьмана був Скоропадський, підчеркує це також у своїх записках один сучасний Поляк, що як сторонник Станислава Лещинського був зі Шведами на Україні[8]).

У тайному договорі з Карлом XII Мазепа призначив Шведам на зимовий постій Стародубщину[9]). Певно гетьман поінформував їх, що стародубський полковник ставитиметься до них прихильно; за прихильного Шведам уважає Скоропадського невідомий по імени учасник Карлового походу на Україну[10]).

Сподіючись, що Шведи випередять Москалів у Стародубщині, Мазепа велів Скоропадському впустити до Стародуба це військо, що раніше явиться перед брамою міста й зажадає впустити його до середини[11]). Цей наказ дав Мазепа без сумніву не так тому, щоб укрити перед Скоропадським свої тайні пляни, як радше з наміром так довго триматися царя, доки не побачить „з якою силою Станислав (польський король) до українських границь прийде, і які будуть успіхи шведських військ у московській державі; і коли не сила наша буде — говорив гетьман до Орлика — боронить України й себе, то для чогож маємо самі в погибель лізти й вітчину погубляти?“[12]).

Становище Скоропадського в Стародубщині було дуже складне; вже з кінцем вересня 1708 р. увійшли у Сіверщину Шведи, а Мазепа ще не зірвав явно з Москвою. Єднаючись на власну ризику з Шведами міг Скоропадський на випадок їх програної стягнути на себе царський гнів, перед яким, подібно як Мазепа після Полтави, мусів би утікати на чужину. А тут ще могли бути у нього сумніви, чи Мазепа рішиться перейти на шведський бік.

Шведський історик Фріксель оповідає, що Скоропадський будучи приклонником плянів Мазепи на вістку, що Шведи зближаються до його полку, впав на іншу гадку. Орієнтуючись в ситуації та маючи відомости про стан шведської армії не вірив в її побіду й тому зажадав помочі від московського ґенерала Інфлянта. Щоби загаїти марш шведського ґенерала Ляґеркрони, що з 6 тисячним військом як передньою сторожею промощував дорогу Карлові XII, Скоропадський мав підіслати йому на провідників селян, які його попровадили крутими дорогами[14]).

Серед оповіщених московських джерел не найшов я згадки про те, начебто Скоропадський просив московської помочі проти Шведів. У дещо пізнішому листі московського канцлєра Гаврила Ґоловкіна до Мазепи є тільки згадка про лист Скоропадського до нього, в якому сповіщав, що в Стародубі залишилося тільки 500 козаків, а решта розбіглася[15]). Одначе не можемо означити, коли саме писав Скоропадський це до Ґоловкіна; чи ще перед приходом Шведів у Сіверщину й через те просив московської помочі, чи вже після того, як Шведи були під Стародубом, виправдувався, чому позволив їм спокійно стати табором, чи вкінці вже в часі, коли серед населення Стародубщини внаслідок московських знущань повстав переполох.

Розглянемо, що говорять про це сучасні мемуаристи. Придворний історіоґраф Карла XII Ґустав Адлєрфельд складає вину тільки на ґен. Ляґеркрону за те, що дався Москалям випередити в Стародубі[15]). В оповіданні про полтавську битву шведського учасника невідомого по імени згадується справді про провідника, що повів Ляґеркрону іншим шляхом через великий ліс, одначе нічого не говориться про підіслання цього провідника Скоропадським[16]).

---

[6]) Ibid., ст. 99—100.

[7]) Ibid., ст. 70.

[8]) K. Kantencki: Karol XII w Polsce i Turcji. Przew. Nauk. i List., Львів 1877, ст. 463.

[9]) G. Adlerfeld: The Military History of Charles XII. т. III. Лондон 1740, ст. 193 і 210—11. Анґлійський переклад „Воєнної історії Карла XII“, написаної надвірнім історіоґрафом Ґуставом Адлєрфельдом, що згинув під Полтавою 1709 р. Цей тайний договір Мазепи з Карлом XII переповідає невідомий по імени Швед, що брав участь в Карловому поході на Україну, в оповіданні про полтавську битву; це оповідання є власне додане до твору Адлєрфельда.

[10]) Ibid. ст. 211.

[11]) Ibid. ст. 60; — A. Fryxell: Lebensgeschichte Karl's des Zwölften, ч. II. Бравншвайґ 1861, ст. 125.

[12]) Основа, Петербург, листопад 1862, Исторические акты, ст. 14—15.

[13]) A. Fryxell: Lebensgeschichte Karl's des Zwölften, ч. II, ст. 125—6. Також і Костомарів (Собрание сочинений, исторические монографии и исследования, кн. VI, т. XVI, Мазепа, Петербург 1905, ст. 614) подає за Фріксе-лем, начебто Скоропадський підіслав Ляґеркроні провідника, що попровадив його в іншому напрямі.

[14]) Н. Костомаров, ор. сіт., ст. 618.

[15]) G. Adlerfeld: The Military History of Charles XII, т. III, ст. 60.

[16]) Ibid., т. III, ст. 211.

Також сповідник Карла XII Юрій Андрій Нордберґ оповідає, що Ляґеркрона взяв собі за провідника селянина, який попровадив його блудною дорогою. Ворог, довідавшись про наміри шведського короля, рішив випередити Шведів у Стародубі, що був північним ключем доступу на Україну. Одначе Москалі не булиб осягнули цього, якщоб Ляґеркрона не поповнив другої помилки. Шведи зблизилися до Стародуба вечером о шестій годині й могли без жадного спротиву ввійти до міста. Шведські полковники радили Ляґеркроні це зробити, одначе цей рішив ночувати в лузі. Яких 4 чи 5 годин опісля прийшли з іншої сторони Москалі й увійшли до городу, звідки о півночі трома гарматніми вистрілами повідомили, що вони в місті. Через Стародуб ішов одинокий шлях з півночі на Україну й тому Шведи втратили можність здержати московський похід на Україну[17]).

З інших сучасних мемуаристів слід згадати ще резидента польського короля Станислава Лєщинського при Карлі XII Станислава Понятовського, батька останнього польського короля. З його записок довідуємося також, що Ляґеркрона через власну нерозвагу взяв собі таких провідників, що не знали дороги. Тому Москалі випередили його в Почепі.

Завертаючи з під Почепу до головної армії Карла XII, ґен. Ляґеркрона „ішов через Стародуб, де місто відчинило йому брами й привитало хлібом-сіллю, одначе коли він станув $1^1/_2$ милі дальше з військом, тої самої ночи увійшло в місто 7 тис. Москалів і замкнулося в цій твердині“[18]).

З наведених вище вісток бачимо, що Шведи самі прогайнували нагоду заняти призначені їм Мазепою на зимовий постій сіверські твердині. Натомість нема згадки в шведських мемуарах про якінебудь перешкоди з боку стародубського полковника; а в записках польського дипльомата Понятовського, що визнавався добре в козацьких справах, згадується навіть про ввічливе відношення Стародубчан до Шведів. З того бачимо, що Скоропадський держався Мазепиної інструкції, заховуючись невтрально аж до приходу Москалів[19]).

Зрештою не було й причин до напруження відносин між Шведами й козаками в Стародубщині. Шведське військо відносилося до населення лагідно; а ґен. Ляґеркрона у своїй відозві до мешканців радив не боятися Шведів, оставати спокійно в своїх оселях та привозити до шведського війська харчі на продажу. Москалі навпаки, все нищили, рабували й палили, щоби затруднити Шведам дальше перебування в Стародубщині; московські драґуни й солдати безчестили тяжко та били Українців, а офіцири й слухати не хотіли скарг на такі обиди. Серед населення повстав переполох, усі розбіглися й крилися по лісах[20]). Було це з початком жовтня, себто місяць перед явним зривом Мазепи з Москвою.

В перших днях листопада прибув Мазепа до шведського війська[21]), а 10 листопада з села Дегтярівки недалеко Десни на шляху з Глухова до Стародуба вислав лист до Скоропадського. Гетьман у листі зазначував, що наміри московського уряду знести козаччину та кривди заподіяні досі Москалями на Україні, заставили його, за згодою й волею ґенеральної старшини, полковників та старшини всього запорозького війська перейти під опіку шведського короля, що визволить козаччину з під московського ярма. Скоропадському ж доручав старатися всіма силами знищити московську залогу в Стародубі та злучитися з ніжинським та переяславським полковниками. Якщоб йому не вдалося вигубити Москалів у Стародубі, хай відступить з товариством до нього до Батурина, щоби не попасти в московські руки[22]).

Та обставини склалися на Мазепину некористь; його Батурин зруйнували зловісного 13 листопада Москалі[23]). А Скоропадський приняв у Глухові 17 листопада вибір на гетьмана, що відбувся з царського наказу „по прежнім правам“ і „вольними голосами“, одначе під охороною білозерського драґунського полку для того, щоби часом хто з однодумців Мазепи не вчинив якого заколоту[24]).

Хоч цей новий уряд Скоропадського вкладав на нього тягар репрезентувати усе те українське козацтво, що ставилося ворожо до змагань Мазепи, то все таки в близьких до Мазепи кругах уважали глухівського гетьмана за свого. Серед новин, які одержав французький посол у Стокгольмі Кампредон з початком 1709 р. від курієра, що прибув з головної шведської кватири, є й така: „Скоропадський, що цар поставив його замість Мазепи, є особистий приятель Мазепи, і при першій змозі всі козаки перейдуть на бік Шведів“[25]).

---

[17]) G. A. Nordberg: Leben Karl des Zwölften (німецький переклад), II ч. Гамбурґ 1746, ст. 88—89; — Histoire de Charles XII. (французький пер.), т. II, Гаґа 1748, ст. 241—2.

[18]) С. Томашівський: Із записок Каролинців, Зап. Наук. Т-ва ім. Шевч. т. 92, ст. 72—3 і Причинки до іст. Мазепинщини, Львів 1910, ст. 7—8. Пор. також: K. Kantecki: Karol XII w Polsce, Przew. Nauk. i Lit., Львів 1877, ст. 170

[19]) Фріксель (ор. сіт. ст. 126) також стверджує, що Стародубці заховувалися невтрально, одначе Ляґеркрона чекав на їх спеціяльні запросини ввійти до міста й тому випередили його Москалі.

[20]) Н. Костомарів: Собр. соч., Ист. моногр. и исследования, кн. VI, т. XVI, Мазепа, ст. 616—7; — Олександер Грушевський: Глухів і Лебедин, Зап. Наук. Т-ва ім. Шевченка у Львові, т. 92, 1909, ст. 27. — Чи й до того часу слід віднести повідомлення Скоропадського Ґоловкіну, що його Стародубці розбіглися, а залишилося тільки 500 козаків; у кожному разі, коли це не сталося ще перед шведським приходом, то могло статися найпізніше в часі тих московських знущань над населенням. Докладного часу не можна означити тому, що Костомарів (ор. сіт., ст. 618) подає тільки уривок листа Ґоловкіна до Мазепи без дати.

[21]) Ibid., стор. 627; — Основа, 1862, листопад, Истор. акты, стор. 24; — С. Томашівський, ор. с., Зап. Наук. Т-ва ім. Шевченка у Львові, т. 92, ст. 73—4 і Прич. до іст. Мазепинщини, ст. 8—9.

[22]) Чтения в Общ. Ист. и Древн. Росс. при моск. унив. 1859, Источн. малор. истории, ст. 173—5.

[23]) Н. Костомаром: Мазепа, ст. 635.

[24]) Чтения в Общ. Ист. и Древн. Росс. 1859, Источн. мал. ист. ст. 177—183.

[25]) І. Борщак: Шведчина й французька дипломатія, Наук. Збірник Іст. Секції У. А. Н. за р. 1928, Київ, ст. 82.

Цікаву вістку про взаємини між Мазепою та Скоропадським подав у своїм „Описі подорожі" Словак Данило Крман, що товаришив Карлові XII від Могилева Білоруського до Бендер. Він згадує, що 16 серпня 1709 р. прибув до Бендер шведський генерал Меєрфельт з умовами згоди від царя, а за ним царські посли „між ними Скоропадський, полковник стародубський, вибраний на місце гетьмана Мазепи після його переходу до Шведів. Він мав виправдуватися перед Мазепою за те, що приняв предложений царем титул гетьмана, та мав обіцяти, що буде вірний своїому гетьманові Мазепі й приведе йому збунтованих козаків, як тільки нагодиться відповідна пора"[26]). Про цей побут Скоропадського в Бендерах не маємо вісток в інших джерелах.

Зберігаючи тайно пошану для Мазепи, Скоропадський старався по змозі притулити на Україні деяких бувших мазепинців. В тім перешкаджали йому свої землячки, що підлещуючись Москалям, робили з цього приводу на нього доноси; такий донос подав на Скоропадського землячок Данило Забіла, а потвердив це московський резидент у гетьманській столиці Федір Протасєв[27]).

Як бачимо, наведені тут вістки з джерел, потверджують думку, висловлену давніше письменником Вячеславом Будзиновським, що Скоропадський був участником заговору Мазепи[28]).

[26]) Monumenta Hungariae Historica. Scriptores. XXXIII. Будапешт 1894, ст. 584; — С. Томашівський: Словацький висланник на Україні, Львів 1906, ст. 38.

[27]) Н. Костомаров: Собр. соч., Ист. моногр. и иссл. кн. VI, т. XVI, Мазепинцы, ст. 752—3.

[28]) В. Будзиновський: Наші гетьмани, Львів 1907, (на обкл.: 1923) ст. 161.

Довіря Мазепи до Скоропадського не буде дивним для того, хто возьме під увагу факт, що оба вони були колись під гетьманом Дорошенком; правда, Скоропадський тільки до часу, коли Уманщина з Ханенком на чолі виступила проти Дорошенка.

З колишніх Дорошенківців, серед яких загально принялося поняття „самостійного народу"[29]), й вербувалася вся протимосковська опозиція на Лівобережжі; бувші Дорошенківці творили теж ядро Мазепинців. Тому бачимо, що хоч були особисті суперечки між Мазепою й Кочубеєм[30]), то все таки гетьман не крився перед Кочубеєм з ворожими до Москви намірами, вважаючи його як бувшого Дорошенківця за свого однодумця; таким був би Кочубей і залишився, якщоб не взяли у нього верх його особисті жалі до Мазепи.

Розглянувши відносини Мазепи до Скоропадського, пізнішого гетьмана з царського наказу, та отверті протимосковські Мазепині розмови з Кочубеєм, непредвидженим своїм доносчиком, можемо сміло приняти, що вся козацька старшина за часів Мазепи відносилася ворожо до московського панування, а зрив Мазепи з Москвою, був висловником її волі.

[29]) „Jakoż to ci ludzie nie chłopi, ale Naród udzielny" — так висловився про Дорошенкових козаків львівський епископ Йосиф Шумлянський, що був у 1671 р. в Чигирині.

(F. Kluczycki: Pisma do wieku i spraw J. Sobieskiego. т. I, ч. I. Краків 1880, ст. 631).

[30]) О. Оглобін: Мазепа й повстання Петра Іваненка (Петрика), Зап. Іст.-філ. Відділу Всеукр. Ак. Наук, кн. XXIII., Київ 1929, ст. 189—219.

Польський ґенерал про львівські лєґєнди

(Цікава книжка для дослідувачів українського недавнього минулого*).

Давно вже провалився первісний погляд критиків, що для оцінки книжки не треба знати автора. Мовляв: знання людини, яка дала книжку в руки читачеві, настроює читача згори тенденційно, бо каже йому глядіти на зміст лєктури крізь призму персоналій автора. Звичайно, що коли маємо до діла з читачем, який взагалі легковажить книжку без освяченої й опатентованої фірми, то йому й ота фірма, себто назвисько й найподрібніша біографія автора нічого не поможуть: чи такий читач хвалить чи ганить книжку, або радше: чи вона йому „подобається" чи ні — це книжки ні автора не пече ні морозить. Осуд примітивного читача взагалі не має значіння. Однак осуд читача, що вміє читати, набірає щойно тоді потрібної краски, може щойно тоді стати ясним і скристалізованим, коли його враження, здобуте з перелисткування карток паперу, є перевірене на життєвих даних. Іншими словами, коли образ, який створює в уяві читача книжка, відповідає дійсному портретові автора.

Книжку Болєслава Рої безумовно з багато більшою цікавістю беруть до рук ті, які бодай трохи знайомі з постатю та долею і недолею того польського діяча. Ще два роки тому можна було оглядати в кулюарах варшавського сойму високого худощавого мущину, з пожовклою шкірою на запавшому лиці, невеликим сивим вусом, коротко-стриженим сивим волоссям, у поганенькому сірому одязі, з недбайливими манірами втомленої і недужої людини. На соймовій трибуні той посол майже ніколи не появлявся. Сидів на лавках польської лівиці, серед радикально-селянської партії „Стронніцтва Хлопського", яке тепер „радикалізує" свого нового лідера „кулака" Вінцентого Вітоса („Пяст", „Визволєнє і „Стронніцтво хлопське" творять нині одну партію під назвою „Стронніцтво Людове"). Наш високий худий посол подабав на якогось старшого

*) Roja Bolesław: „Legendy i fakty", Warszawa 1932, Nakładem księgarni F. Hoezicka 8°, str. 372.